

20. Перша конференція української еміграції в Празі. Головна еміграційна Рада // Тризуб. – 1929. – 15 грудня, №50 (206). – С. 10–21.
21. Перша конференція української еміграції // Тризуб. – 1929. – 14 липня, №29–30 (185–186). – С. 40–46.
22. Les cinq annees d'existence de l'Institut Scientifique Ukrainien. 1930–1935. – Warszawa, 1935. – 26 s.
23. Sprawozdanie Ukrainskiego Instytutu Naukowego. 13.III.1935–15.I.1939. – Warszawa, 1939. – 20 s.
24. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939. – К., 1957. – Ч. 1. – 268 с.
25. Стаття Лотоцького О. "П.О.Куліш і М.П.Драгоманов у їх листуванні" // ЦДАВО, ф. 4465 (Колекція окремих документальних матеріалів українських націоналістичних емігрантських установ, організацій та осіб), оп. 1, од. зб. 587, арк. 1–24.
26. Лотоцький О. До світогляду старого українофільства (з листування І.Я.Рудченка-Білика з М.П.Драгомановим). – Варшава, 1938. – 24 с.
27. Хроніка // Тризуб. – 1939. – 5 лютого, №5 (655). – С. 12–14.
28. Хроніка // Тризуб. – 1939. – 5 лютого, №5 (655). – С. 12–14.
29. Некролог // Тризуб. – 1939. – 19 листопада, №36 (686). – С. 1.
30. Гошовський Б. Вступне слово // Лицар праці і обов'язку: Зб. присв. пам'яті проф. Олександра Лотоцького-Білоусенка. – Торонто; Нью-Йорк, 1983. – С. 7–10.

І.М.Прядко

Промислова політика радянського уряду на Україні в роки непу: історіографія питання

Система приватного підприємництва в промисловості, яка діяла на Україні в 20-х рр. ХХ ст., належить до малодосліджених проблем. Але її досвід є надзвичайно важливим і актуальним у контексті соціально-економічних і політичних процесів сьогодення.

Ті процеси, які зараз відбуваються в Україні, є складними і суперечливими. Вони вимагають урахування як глобальних світових економічних тенденцій, так і специфічних особливостей українського суспільства, а також набутого ним раніше історичного досвіду. Тому дослідження нової економічної політики має велике науково-пізнавальне і практичне значення.

Історичний аспект становлення і функціонування інституту приватного підприємництва в УСРР періоду непу спонукає до критичного і предметного вивчення історичної та політико-економічної літератури. Сучасна

історіографія проблеми приватного підприємництва в українському суспільстві періоду непу налічує небагато праць і лише формує новий науково-історичний напрямок.

Упродовж 1921–1927 рр. існувала ціла низка ґрунтовних теоретичних праць, велика кількість статей, автори яких використовували різні оцінки приватного підприємництва. Вони вирізнялися не лише політичними та концептуальними особливостями, а насамперед класифікацією приватно-власницьких форм господарювання. Їх теоретичним підґрунтям були основні положення програм більшовицької партії стосовно суспільства перехідного періоду.

Промислова політика складала частину економічної політики і прагнула стати самостійною галуззю. На той час цей процес перетворення стояв на самому початку. Але вже і тоді промислова політика все більш чітко була необхідним елементом економії промисловості, з одного боку, і економічною політикою, з іншого.

Книга Розенфельда Я.С. є чи не першою спробою підійти до систематичного викладення промислової політики як особливої галузі економічного знання. Ця книга дає критичний аналіз розвитку промислової політики в радянський період. Автор розглядає питання промислової політики не в ізольованому стані, а з загальним розвитком народного господарства як єдиного цілого. Промислова політика постає перед нами в своєму історичному розвитку [1].

Основна риса праці М.І.Шрага і Р.І.Яновського "Промисловість УСРР" полягає саме в тому, що в ній систематизовано великий і цінний матеріал, зібраний на підставі різних джерел і викладений у зручній та наочній формі. Необхідно відмітити ще одну рису цієї роботи, а саме намагання давати не загальні і середні дані, і навіть дані не за групами галузей, а з кожного конкретного виробництва, за підприємствами. Лише вдумливе ознайомлення з розвитком кожного окремого заводу, фабрики, копальні і порівняння їх роботи з роботою інших їм подібних давало можливість виявляти усі хиби і недоліки економіки [2].

Завдання брошури Гнєдкова Л.В. "Перебудова української промисловості" було не в науково-досліднім розробленні проблеми реконструкції української промисловості, а лише в систематичнім викладі завдань, уже висвітлених у існуючій на той час економічній літературі.

"Реконструкція радянського господарства – першорядне завдання нової економічної політики. Ми не уявляємо собі індустріалізації нашого господарства без якісної перебудови нашої технічної бази та стосунків поміж людьми у даній технічній організації праці. Проблему реконструкції

висунула наша радянська економіка. Проте це не означає, що її немає і на Заході. Реконструкція означає революцію у технічних засобах, ґрунтовну зміну технічно-продукційних зв'язків поміж людьми. В теперішніх умовах капіталізму реконструкція не що інше, як утворення засновків для нового соціалістичного ладу через величезне усупільнення праці, що його дає сучасна техніка" [3].

У статтях Ф.Г.Дубовикова, Х.І.Брауде, А.А.Дезена, Г.В.Постнікова, К.Н.Коптева йшлося про визначення суті непу. Багатовекторним виявилось тлумачення соціально-економічного типу селянського господарства, дрібнотоварного за організаційно-функціональними ознаками і приватного за формою життєдіяльності. Власників дрібних торгово-промислових закладів, що діяли в містах відповідно до чинного законодавства про підприємництво, за винятком дрібних кустарів, державні органи відносили до категорії "приватних капіталістів". Узагалі, цей термін уперше використав Ленін на початку непу [4].

Селян та кустарів він не зараховував до "непманів", підкреслюючи той факт, що сама назва "значно більше стосується жартівливої газетної мови, ніж самої царини серйозних термінів політичної економії" [5].

"Новий курс економічної політики" – книга, видана Центральним Комітетом Комуністичної партії України в 1921 р., на початку нових більшовицьких перетворень і експериментів. Цікавими є стаття Бухаріна М.І., де розглядаються причини повороту економічної політики більшовиків, основне завдання, господарська стратегія і небезпечність "нового курсу", основні заперечення проти "нового курсу". А також стаття Преображенського Е. під назвою "Текущие задачи финансовой политики РСФСР". Ще ця книга містить розділ під назвою "Офіційний відділ", у якому вміщено важливі постанови Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету Рад робочих, селянських, червоноармійських, козачих депутатів, накази і постанови Раднаркому РСФСР, декрети ВЦВК і РНК [6].

У 1926 р. побачила світ книга Преображенського Е.А. "Нова економіка". Це праця присвячена теоретичному вивченню радянської системи господарювання, його аналізу, а саме радянської промисловості, землеробства, системи обміну і кредиту, економічної політики радянської держави [7].

Троцький Л.Д. в "Основних питаннях промисловості" 1923 р. зазначав: "Нэп есть использование рабочим государством методов, приемов и учреждений капиталистического общества для построения или подхода к построению социалистического хозяйства, все рабочие государства пройдут через подобный период, одни довольно пространно, другие – по более сокращенному учебнику" [8].

Головне завдання непу, зазначав Троцький Л.Д, підштовхнути вгору виробничі сили країни і спрямувати їх у джерело робочої держави на соціалістичний шлях [9].

До цього періоду історіографії також відноситься книга Сараб'янова В.А. "Історія руської промисловості", в якій він поставив завданням дати короткий нарис історії руської промисловості, починаючи від Русі. До питань післяжовтневої історії автор ставився обережно, обмежившись найбільш характерними для радянського режиму моментами в промисловому будівництві. Також автор прагнув допомогти читачам розібратися в "протириччях" марксистів-істориків. У розділі "Промисловість при непі" Сараб'янов стверджує, що радянська влада проводила політику розгортання приватно-власницьких промислових продуктивних сил. Вона надала кустарям і ремісникам свободу підприємництва, надалі навіть виділяючи їм допомогу шляхом надання різних пільг [10].

Таким чином, у літературі 20-х рр. співіснували дві принципово відмінні концепції теоретичної інтерпретації приватного капіталу та приватного підприємництва: марксистська, яка ґрунтувалася на принципах класово-формаційного аналізу соціально-економічних явищ, та немарксистська, представники якої дотримувалися теоретико-пізнавальних підвалин еволюційного підходу до виявлення природи економічних процесів.

Період 1930-80-х рр. важко піддається періодизації, тому що з методологічної точки зору він вражає теоретичною непохитністю та однотайністю.

У 50-х рр. історики поступово почали повертатися до конкретних проблем непу. Однією з монографічних праць в Україні стала дисертація Г.К.Кононенка, захищена в 1950 р. [11]. Подібною за тематикою була дисертація О.Д.Залевського [12].

Історико-теоретичний "прорив" у дослідженнях соціально-економічного розвитку 20-х рр. стався в наступні роки. Радянська історіографія, починаючи з 60-х і до кінця 80-х рр. включно, незважаючи на однотипність методологічної науково-теоретичної бази, фактично заповнила прогалину, яка існувала в історіографії непу. Побачили світ ґрунтовні роботи Ю.О.Полякова, В.П.Данилова, В.І.Погудіна, у яких йшлося про теоретичні та історичні особливості непу [13].

Автор Бакуменко П.І. в книзі "Українська РСР в період відбудови народного господарства 1921–1925 рр." на конкретних прикладах прагнув показати, як український народ боровся за відбудову народного господарства. Методологічною основою даної роботи є твори Леніна В.І.,

рішення партійних з'їздів, конференцій і нарад, пленумів ЦК КПРС і ЦК КП України, з'їздів Рад СРСР, УРСР і місцевих Рад [14].

Питання про перебудову і вдосконалення державного апарату УРСР у зв'язку з переходом до непу розглядаються в праці Бабія Б.М. "Українська Радянська держава в період відбудови народного господарства" [15].

У семитомнику "Історія соціалістичної економіки ССРСР" другий том присвячено питання переходу до непу, відновленню народного господарства 1921–1925 рр. Щодо дрібної промисловості, то вказується, що в перші роки мирного будівництва дрібна промисловість набула широкого розвитку. Кустарі і ремісники отримали широкі можливості для розвитку власного виробництва. Політика заохочення дрібної промисловості сприяла швидкому підйому виробництва в промислах, які збереглися, і їх відновленню. В дрібній промисловості в цей період відбувалися складні процеси соціального розвитку, змістом яких була боротьба двох тенденцій – соціалістичної і капіталістичної. З одного боку, відбувалося розшарування і деференціація виробників. Цей процес був незворотним, закономірним, оскільки існувала приватна власність на засоби виробництва, ринок і свобода торгівлі. З іншого боку, радянський лад відкривав дрібним товаровиробникам новий шлях до культурного, заможного життя – шлях кооперування [16].

Цікавим джерелом з вивчення радянської історії 20-х рр. є збірник документів і матеріалів "Промисловість і робочий клас Української ССР в період відновлення народного господарства (1921–1925 рр.)". Мета цього збірника – висвітлити стан промисловості республіки і участь робітничого класу в її відновленні. Збірник містить матеріали, які розкривають керівну роль партії в господарському будівництві, питання перебудови промисловості республіки у зв'язку з переходом до нової економічної політики, заходи, прийняті партією і радянським урядом [17].

Автореферат М.А.Гінзбурга "Профспілки України в боротьбі за відновлення промисловості (1921–1925)" [18] і книга "Профспілки і трудівниця" [19] розкривають малодосліджене питання діяльності профспілок у період непу. В дисертації висвітлено складні обставини, за яких відбувалося будівництво професійних союзів. Для нас є цікавою другий розділ "Профспілки України в боротьбі за відновлення промисловості", де висвітлюється перебудова діяльності профспілок України під керівництвом партійних організацій відповідно до першочергових завдань мирного господарського будівництва. В розділі показано, що перші кроки перебудови профспілок гальмувалися саботажем прибічників "робочої опозиції".

Тому головне завдання полягало в укріпленні профспілок перевіреними комуністами.

Гінзбург зазначає, що на початку непу посилилася робота профспілок у всіх промислових центрах республіки. Профспілкові організації мобілізували робочі маси на відновлення фабрик, заводів, шахт та електростанцій, усіх галузей промисловості.

Наприкінці 80-х рр. також не сталося радикального переосмислення історичних проблем, але намітилися тенденції нового бачення соціально-економічних та політичних відносин у 20-х рр. ХХ ст.

У книзі "Хроніка соціалістичного будівництва на Україні 1921–1925 рр." (упорядкики – С.А.Кокін, В.І.Марочко, О.Н.Мовчан) представлено найбільш типові і значущі факти соціально-економічного, суспільно-політичного і культурного життя України, які показують картину соціалістичного будівництва в роки непу. А також систематизовано широку інформацію про основні напрямки соціалістичного будівництва на Україні 1921–1925 рр. Використані джерела досить різноманітні. Це – постанови партії і уряду, архівні матеріали, газети і журнали. Взяті в комплексі, вони дають наочне уявлення про специфіку відновлювального процесу – подолання голоду і господарської розрухи, укріплення соціалістичного сектора економіки, перших результатів нової економічної політики [20].

Упродовж 90-х рр. ХХ ст. історична наука переймалася з'суванням причин і наслідків масового політичного терору в 1930–1950-х рр., обставинами і масштабами репресій проти різних соціально-професійних груп суспільства, питаннями національно-культурного розвитку, а звична для історіографії 70–80-х рр. соціально-економічна тематика виявилася забутою.

Сучасна історіографія підприємництва, тобто література періоду 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст., є молодією галуззю історичного пізнання особливостей соціально-економічного розвитку українського суспільства 1920-х рр. На початку 90-х рр. з'явилися ґрунтовні дисертаційні дослідження Б.Г.Головка, М.Ф.Анісімової, О.М.Бута, С.Р.Ляха [21], які несли на собі певний "теоретичний тягар" радянської історіографічної традиції, але вони вирізнялися фактологічним підходом, науковою аргументацією, авторською позицією. Їхні праці торкалися промислового і соціально-економічного розвитку суспільства в роки непу.

Автор Шарапов Ю.П. у праці "З історії ідеологічної боротьби при переході до непу: дрібнобуржуазний революціонізм – небезпека "зліва", 1920–1923 рр." зконцентрував увагу на подоланні "лівизни" на різноманітних ділянках ідеологічної боротьби [22].

Марчко В.І. свідок того, що проблема історії української кооперації не обмежується з'ясуванням суті поняття "Ленінський кооперативний план". Вона хронологічно і тематично значно глибша і вагоміша, оскільки зачіпає соціально-економічні підмурки самого дрібного виробництва. Автор проводить порівняльний аналіз різних концептуальних підходів до самого феномена селянської кооперації, показує першовитоки української селянської кооперації. Висвітлив основні етапи її становлення та розвитку, з'ясував особливості еволюції кооперативних форм господарювання в Україні, ставлення до них різних політичних партій і рухів. Не залишив поза увагою й інші проблеми:

- становлення організаційної системи селянської кооперації;
- формування її соціального та національного складу;
- одержавлення кооперативної системи [23].

Великий внесок у поглиблене вивчення і нове бачення досліджуваного питання зробила Пиріг О.А., у праці якої йдеться про складний процес становлення ринку промислових товарів часів та державного механізму його регулювання [24].

Фундаментальні історичні дослідження, якими займається провідна наукова установа – Інститут історії України НАН України, зосереджуються на проблематиці 1920-х рр. Так, у 2002 році вийшли друком колективна [25] та індивідуальна монографії [26].

Відомий дослідник історико-економічної тематики ХХ ст., особливо 1920–30-х рр., професор С.В.Кульчицький по-новому висвітлює теоретичні аспекти нового економічного курсу, співставляючи його ключові принципи та важелі з "воєнним комунізмом", підкреслюючи малопомітну для істориків обставину, що Х з'їзд РКП(б) прийняв лише постанову "Про зміну розкладки натуральним податком", а про неп на ньому фактично не йшлося. На історичному матеріалі українського села в книзі переосмислюються попередні уявлення про сутність нової економічної політики, які панували в радянській історіографії [27].

Як пише Кульчицький, "...легалізація приватної торгівлі і зміцнення грошово-фінансової сфери вивели з підпілля підприємницьку діяльність. Тепер державна партія не заперечувала проти відновлення економічної активності в країні тими людьми, які були до цього професійно підготовлені. З'явилася так звана "нова буржуазія" – торговці-оптовики, промисловці, орендарі, брокери тощо... Стратегічною метою більшовиків залишалось створення комуністичного ладу, в якому не повинно було існувати приватної власності і пов'язаних з нею економічних категорій" [28].

До малодосліджених проблем варто віднести також і особливості державного регулювання приватного підприємництва в промисловості України. У зв'язку з цим дисертація, монографія, брошури та статті О.О.Сушка [29] є вагомим внеском до історіографії проблеми.

Праці перелічених авторів становлять наукову базу формування нового напрямку в історіографії – вивчення підприємницької діяльності різних соціальних груп періоду непу, з'ясування соціально-економічної природи приватного сектора та суперечливих моментів у житті українського суспільства 20-х рр.

Підсумовуючи історіографічний огляд наукової літератури з питань приватного підприємництва в Україні періоду непу, необхідно визнати той факт, що інститут приватного підприємництва в промисловості, як особливий соціально-економічний спосіб життя українського суспільства 1920-х рр. не був предметом комплексного історичного дослідження, проблема інтеграції дрібного власника у радянську систему господарства не ставилася в історіографії. Перші спроби її дослідження розпочалися тільки в кінці 90-х – на початку 2000-х рр. Отже, приватна промисловість довгий час залишалася недослідженою проблемою, а історики обмежувалися висвітленням лише деяких господарсько-економічних питань.

Література

1. Розенфельд Я.С. Промышленная политика СССР. – Москва: Госплан СССР, 1926. – 552 с. – С. 4.
2. Шраг М.І., Яновський Р.І. Промисловість УСРР. – Х.: Державне видавництво України, 1929. – С. 7.
3. Гнедкова Л.В. Перебудова української промисловості. – Х.: Державне видавництво України, 1929. – 79 с. – С. 3–4.
4. Ленін В.І. План проекту наказів від РПО // Повне зібрання творів. – Т. 43. – С. 370.
5. Там само.
6. Новый курс экономической политики. – Х.: Центральный Комитет Коммунистической партии Украины, 1921. – 160 с. – С. 5.
7. Преображенский Е.А. Новая экономика. – М.: Издательство коммунистической академии, 1926. – Т. 1, ч. 1. – 275 с.
8. Троцкий Л.Д. Основные вопросы промышленности. – М., 1923. – 67 с. – С. 5–6.
9. Там само.
10. Сарабьянова В.А. История русской промышленности. – Х., 1926. – 291 с.
11. Кононенко Г.К. Переход к новой экономической политике на Украине (1921–1922 гг.): Автореф. дисс. ... к. и. н. – К., 1950. – 21 с.

12. Залевский А.Д. Переход к новой экономической политике на Украине (1921–1922 гг.): Автореф. дисс. ... к. и. н. – К., 1959. – 24 с.
13. Поляков Ю.А. Переход к нэпу и советское крестьянство. – М.: Наука, 1967; Данилов В.П. Советская доколхозная деревня: социальная структура, социальные отношения. – М.: Наука, 1979; Погудин В.И. Путь советского крестьянства к социализму. – М., 1975.
14. Бакуменко П.І. Українська РСР в період відбудови народного господарства 1921–1925 рр. – К.: Видавництво Київського університету, 1960. – 106 с. – С. 3.
15. Бабій Б.М. Українська Радянська держава в період відбудови народного господарства. – К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1961. – 384 с.
16. История социалистической экономики СССР: В 7 т. – М.: Наука, 1976. – Т. 7. – 425 с.
17. Промисловість і робочий клас Української ССР в період відновлення народного господарства (1921–1925 рр.). – К.: Видавництво політичної літератури України, 1964. – С. 3–11.
18. Гинзбург М.А. Профсоюзы Украины в борьбе за восстановление промышленности (1921–1925): Автореф. дисс. ... к. и. н. – К., 1963. – 17 с.
19. Гинзбург М.А. Профсоюзы и работница. – М.; Л., 1926. – 24 с.
20. Хроника социалистического строительства на Украине 1921–1925 гг. – К.: Наукова думка, 1989. – 228 с.
21. Головка Б.Г. Рабочие сахарной промышленности УССР (1921–1932 гг.): Автореф. дисс. ... к. и. н. – Харьков, 1990. – 16 с.
22. Шарапов Ю.П. Из истории идеологической борьбы при переходе к НЭПу. – М.: Наука, 1990.
23. Марочко В.І. Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1861–1929). – К.: М.Р. Kots Publishing, 1995. – 224 с.
24. Пиріг О.А. Ринкові відносини періоду Непу в Україні: історичний аспект: Автореф. дис. ... д. і. н. – К., 2002. – 40 с.; НЕП: більшовицька політика імпровізації. – К., 2001. – С. 121–148.
25. Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928 рр.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – 223 с.
26. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – 207 с.
27. Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928 рр.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – С. 3–15.
28. Там само.
29. Сушко О.О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду Непу (1921–1928): історико-теоретичний аспект. – К.: Преса України, 2003. – 251 с.; Непмани: соціально-історичний тип приватних підприємств в УСРР (1921–1929). – К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2003. – 96 с.